

ПРАВО ЯК ЕМОЦІЯ ОБОВ'ЯЗКУ: КОНЦЕПЦІЯ НОРМАТИВНОЇ МОТИВАЦІЇ Л. Й. ПЕТРАЖИЦЬКОГО¹

О. ТИМОШИНА
доктор юридичних наук,
професор кафедри теорії
та історії держави і права
(Санкт-Петербурзький
державний університет, Росія)

Розроблена Л. Петражицьким (1868–1931) концепція нормативної мотивації є однією з найважливіших частин філософсько-правового проекту науковця. Поняття нормативної мотивації, розглянуте в перспективі його загальної соціології і теорії права як теоретичних наук і політики права як практичної науки², могло б дати нам відповіді на три питання. *Перше*, що утворює, на думку вченого, предметне поле соціології, — це питання про *генезу й еволюцію* нормативної мотивації, тобто опосередкованих мовою соціопсихічних процесів *sui generis*. Саме в такій — еволюційній — перспективі розкривається соціальний і водночас етичний зміст цих процесів, «несвідомо-геніальна» мета яких, переконаний Л. Петражицький, — це соціальне пристосування людини, що характеризується пануванням альтруїстичної мотивації її поведінки. У ракурсі *теорії права*, предмет якої, в інтерпретації правознавця, утворюють проблеми соціопсихічного *буття* права та його мотиваційної дії, можна поставити *друге питання*, що розкривається в кількох формулюваннях: як можливе *існування належного*, або — які підстави зобов'язуючої сили права, або — як можливий правопорядок? При цьому гіпотеза еволюційного характеру процесів правової мотивації, яку можна визнати конститутивною ознакою його соціології, утворює ту перспективу, що дозволяє в межах теорії права дослідити ціннісно-нормативні та соціокультурні аспекти дії права. Нарешті, *третє*, найскладніше, *питання* — питання практичної науки *політики права*: яким має бути позитивне право (законодавство), щоб викликати в людини емоції, орієнтовані на благо інших людей, формувати мотивацію, «кристалізація» якої в рисах народного характеру наближувала б людство до кінцевої мети еволюції права? Або інакше, як формулював це питання політики права сам Л. Петражицький, на яких струнах людської душі повинен грати законодавець?

¹ Переклад з російської С. Прийми.

² Про предметне розмежування цих наук в інтерпретації Л. Й. Петражицького та їх методології див.: [1].

Повна відповідь Л. Петражицького на *перше питання*, очевидно, містилася у трьох його рукописах і конспекті лекцій із соціології, котрі він читав у Варшавському університеті. Проте всі ці матеріали, збережені вдовою науковця, були втрачені під час Другої світової війни (більш детально про це див.: [2]). Відповідь правознавця на питання про генезу нормативної мотивації нам невідома; можна лише приблизно уявити його бачення тенденції соціокультурної еволюції права (більш детально про це див.: [3, с. 454–463]).

Ідеєю, що надихнула філософсько-правовий задум ученого, було уявлення про право як про психосоціокультурне явище, існування якого є вираженням недостатнього соціопсихічного пристосування людини і яке разом з тим становить найбільш ефективний, порівняно з іншими мотиваційними системами (наприклад, моральністю), «інструмент» такого пристосування. Л. Петражицький виокремлює три взаємопов'язані тенденції в еволюції права: *по-перше*, тенденцію зростаючих вимог до соціальної поведінки; *по-друге*, тенденцію покращення якості мотивації правомірної поведінки, відповідно до якої право поступово «змінює засоби мотивації в сенсі звернення до кращих, більш високих і розумних струн душі» [4, с. 22]; *по-третє*, тенденцію низхідної прогресії мотиваційного тиску права. Таким чином, можна дійти висновку, що, на думку Л. Петражицького, головною тенденцією соціокультурної еволюції права є його поступове зникнення з «переліку» мотиваційних процесів, котрі визначають соціальну поведінку. Як тенденцію тогочасного *публічного права* вчений розглядає сформоване в результаті еволюції правової свідомості сприйняття державної влади в сенсі «права соціального служіння», з яким пов'язується уявлення про обов'язок реалізації цього права відповідно до загального блага підлеглих. У *приватному праві* цьому відповідає тенденція до заміщення егоїстичних і корисливих мотивів господарської діяльності «соціально-службовою» мотивацією, що в перспективі може призвести до встановлення соціалістичного «правового ладу». Соціалістичне право розглядалося вченим як необхідний етап у соціокультурній еволюції права, оскільки його мотиваційна дія спрямована на атрофію егоїстичних елементів соціального характеру (схильності до жадібності, наживи), вироблених попереднім правом, і, таким чином, сприяє досягненню кінцевої мети права — пануванню альтруїстичної мотивації.

На *третє питання* політики права Л. Петражицький дав вельми загальну відповідь, хоча саме це питання, що сформульоване ще в берлінський період його творчості та відображає його ідею про взаємодоповнюваність теоретичного та практичного знання, лежить в основі філософсько-правового задуму вченого. Реалізація проекту правової політики як практичної юридичної науки, покликаної, на його переконання, сприяти здійснюваному в історії (за допомогою права) етичному прогресові, наштовхнула вченого на усвідомлення того, що без міцного теоретико-методологічного фундаменту її практичні рекомендації виявляться лише конструкціями, що висять у повітрі. З необхідності вирішення прикладних питань правової політики виникає цілісна філософсько-правова програма Л. Петражицького: він послідовно розвиває концепцію правової мотивації, в якій розкриваються «механізми» мотиваційної та педагогічної дії права; починає розробку логічних і методологічних основ соціогуманітарного знання та вибудовує відповідно до цього власну теорію права та моралі як двох «гілок» етики; з метою розкриття «загадкової цілеспрямованості» еволюційного розви-

тку культури, що історично спостерігається, працює над створенням загальної соціології як універсальної теорії соціальних процесів. Однак ідея Л. Петражицького щодо раціональної непередбачуваності «поведінки» соціального об'єкта [5, с. 639–648; 3, с. 438–441], що була сформована ним уже в 1920-ті рр., зайшла в очевидну суперечність з його більш раннім задумом науки політики права як свого роду «соціальної інженерії за допомогою права», за оцінкою Я. Горецького [6, с. 115]. Імовірно, цим пояснюється те, що його концепція політики права, основні положення якої були розроблені ним ще в Берліні, не набула подальшого розвитку, хоча посада професора законодавчої політики у Вільному Польському університеті, яку він обіймав з 1922 р. і до смерті, начебто цьому сприяла.

Таким чином, залишається тільки *друге* — теоретичне — *питання*, відповідь на яке дозволить нам поставити під сумнів два усталених судження про теорію права Л. Петражицького: 1) тезу про позитивістський характер її методологічних основ; 2) тезу про її однобічний психологічний характер.

На думку Л. Петражицького, створення «наукової теорії мотивації поведінки є необхідною умовою для наукового побудування... дисциплін..., які мають справу з людською індивідуальною та масовою поведінкою, із соціальними явищами, їх історією тощо». При цьому він вважає глибоко помилковими та «особливо шкідливими» панівні в соціальних науках як гедоністичну теорію мотивації, що виходить із тези про егоїстичну природу людини, так і запропоновану марксистською соціологією інтерпретацію мотивів соціальної поведінки як виключно матеріалістичних [7, с. 511–512]. «Поступовий етичний прогрес, — відзначав Л. Петражицький, — взагалі має усунути детермінацію соціальної поведінки економічними інтересами» [8, с. 219]. Цим концепціям, що характеризуються вченим як моністичні та антиісторичні, він протиставляє власну теорію мотивації, називаючи її *плюралістичною* й *еволюційною* (історичною) [9, с. 38].

Для Л. Петражицького, як відомо, право є фактом психічного життя суб'єкта: імперативно-атрибутивні емоції (на відміну від виключно імперативних емоцій — моральних) — це не емоції у зв'язку з правом або з приводу права, це саме право. На питання про те, що є підґрунтям зобов'язуючої сили права, Л. Петражицький дає цілком певну відповідь: «джерело авторитетності й обов'язковості права взагалі... знаходиться не в якихось зовнішніх подіях, зокрема, не в чиїх-небудь веліннях, а в *емоціях обов'язку* (курсив мій. — О. Т.), що можуть... поєднуватися з ...уявленнями вельми різноманітних нормативних фактів...» [9, с. 428].

Емоції обов'язку, або етичні емоції, двома видами яких є моральні та правові емоції, становлять мотиваційні психічні процеси, що обумовлюють поведінку людини. Загальною специфічною особливістю етичних (як моральних, так і правових) емоцій є їх *бланкетний* характер, тобто ці емоції не детермінують безумовно «не тільки окремих випадків, а навіть і загального характеру й напряду акцій і можуть служити спонукою до будь-якої поведінки» [9, с. 29]. Поведінка в цьому разі пов'язується із супутніми означеним емоціям інтелектуальними уявленнями, передусім з *акційними* уявленнями, тобто уявленнями «образу вчинку», що й викликають відповідні емоційні процеси як мотиви до тієї чи іншої поведінки.

Хоча правові емоції можуть бути мотивами і соціально шкідливих вчинків, Л. Петражицький пояснює вибір соціально корисної поведінки соціально-пси-

хичним пристосуванням, у процесі якого правові емоції поступово набувають «такого змісту, що відповідає загальному благу в мотиваційному та виховному розумінні; вони діють взагалі на користь соціально бажаної і проти соціально шкідливої поведінки та виховують у напрямі розвитку й посилення соціально бажаних звичок і емоційних схильностей та послаблення й викорінення соціально шкідливих звичок і схильностей» [9, с. 127].

Л. Петражицький пояснює це на такому прикладі: «Якщо чесній людині пропонують скоїти, наприклад, за гроші чи інші вигоди обман, лжесвідчення, наклеп, отруєння когось-небудь тощо, то саме уявлення таких “бридких”, “злих” вчинків викликає репульсивні емоції, що відвертають від цих дій, і при цьому достатньо сильні репульсії, аби не допустити виникнення аттрактивних емоцій на адресу обіцяних вигод і ...придушити такі мотиви в разі їх появи». Мотивацію поведінки, в якій наявні акційні уявлення, що обумовлюють відповідні емоції, Л. Петражицький називає *акційною, нормативною* або *самодостатньою* мотивацією; *самодостатньою* у тому сенсі, що «тут непотрібно ніяких сторонніх, цільових та інших пізнавальних процесів, а *достатньо уявлення самої поведінки* (курсив мій. — О. Т.), щоб знайти імпульси за чи проти неї» [9, с. 35].

Інакше кажучи, на думку Л. Петражицького, саме усвідомлення свого правового обов'язку є необхідним і достатнім мотивом його виконання безвідносно до можливих несприятливих наслідків його невиконання, уявлення яких, поряд з уявленнями різного роду вигод, учений розглядає як «непряму допоміжну мотивацію» та чітко відокремлює її від основної — «специфічно-правової» [9, с. 543].

Очевидно, що акційні уявлення, переживання яких лежить в основі всіх етично значущих вчинків, не є ціннісно-нейтральними, інакше вони не могли б викликати репульсивні (ті, що заперечують) чи апульсивні (ті, що схвалюють) емоції. Уявляється, що висновок, який ми можемо обґрунтовано зробити, полягає в тому, що «зобов'язуючою силою» володіє емоційне *переживання* суб'єктом *самодостатньої цінності* уявлюваної поведінки — позитивної чи негативної, — що мотивує суб'єкта до певної поведінки, котра, таким чином, виявляється ціннісно обумовленою. Відповідно й самодостатня мотивація є за своєю природою ціннісною мотивацією. Г. Нанейшвілі — учень Л. Петражицького — розвивав його теорію в феноменологічному напрямі і, коментуючи обґрунтовану вчителем емоційну концепцію мотивації, писав: «“брехня ганебна”, “слід завжди говорити правду” тощо — ці положення мають сенс не через те, що вони приносять якусь користь... а тому, що в них міститься самозрозуміла властивість цінності» [10, с. 67].

Етичні переживання мають нормативний характер, тобто мотивують суб'єкта на дослідження того, що він переживає як належне, внаслідок чого Л. Петражицький називає етичні, в тому числі правові, емоції *нормативними*. Учений описує психологічний механізм зобов'язування, а фактично навіть при дії *правових* емоцій — самозобов'язування суб'єкта, що обумовлюється властивостями самих етичних емоцій та виключає будь-які зовнішні джерела детермінації поведінки.

Слід звернути увагу на позначення вченим етичних емоцій як нормативних: нормативний сенс правового переживання виражається в тому, що воно мотивує суб'єкта на реалізацію належного. Л. Петражицький так наполегливо повторював тезу про те, що правові норми становлять лише «емоційні проєкції», «фантазми», що дослідники не звернули увагу на такий момент: у теорії права

вченого наявний другий зміст поняття правової норми. Лише в єдиному місці «Теорії права та держави у зв'язку з теорією моральності» Л. Петражицький пише: «Існування та дія в нашій психіці безпосередніх поєднань акційних уявлень і репульсивних чи апульсивних емоцій, котрі заперечують або схвалюють відповідну поведінку, має прояв, між іншим, у *формі суджень*, таких, що заперечують або схвалюють відповідну поведінку, не як засіб для відомої мети, а само по собі, наприклад, “брехня ганебна”, “брехати не слід”, “необхідно говорити правду” і т. д. *Судження*, в основі котрих знаходяться такі поєднання акційних уявлень і репульсії чи апульсії, ми називаємо принциповими практичними (тобто *такими, що визначають поведінку*) судженнями або, коротше, нормативними судженнями, а їх змісти — принциповими правилами поведінки, принципами поведінки, або *нормами*. Відповідні диспозиції, диспозитивні судження ми називаємо принциповими, практичними, або *нормативними переконаннями* (курсив мій. — О. Т.)» [9, с. 35]¹.

Отже, з цього міркування випливає, що норма права є змістом нормативного судження, інтерпретованого вченим відповідно до психологічної парадигми класичної логіки у вигляді емоційного акта, тобто емоції [7, с. 547–549], диспозицію якої він називає «нормативним переконанням». Специфічною особливістю нормативних суджень, як і нормативних (у тому числі правових) емоцій, є те, що вони, *по-перше*, заперечують або схвалюють певний тип поведінки «не як засіб для відомої мети, а самі по собі», *по-друге*, мотиваційно обумовлюють поведінку суб'єкта. Якщо врахувати також, що схема інтелектуального складу правових емоцій збігається з виокремленими самим ученим елементами структури правової норми, то можна зробити висновок про те, що під терміном «правова емоція» криється поняття правової норми — не як емоційної проекції, а як «реального» психічного явища — актуального переживання цінності належного, мотивуючого до його реалізації в поведінці. Відповідно повна схема інтелектуального складу правових емоцій чи, що ідентично, елементна структура правової норми, включає в себе: 1) об'єктні уявлення (об'єктів прав і обов'язків); 2) суб'єктні уявлення (суб'єктів прав і обов'язків); 3) уявлення релевантних, юридичних фактів; 4) уявлення нормативних фактів.

Найважливішою властивістю етичних, або нормативних, емоцій є їх «*містично-авторитетний характер*», вираження якого відбувається через те, що вони переживаються суб'єктом як «імпульси з вищим ореолом і авторитетом, котрі виходять ніби з невідомого, відмінного від нашого повсякденного “я”, таємничого джерела», котрим свідомість може вважати такі «містичні уособлення», як «Голос Божий», «голос сумління», «природа», «розум», «народний дух», «державна», «загальна воля» та інші метафізичні сутності, що отримали від свідомості суб'єкта здатність віддавати авторитетні розпорядження та встановлювати права й обов'язки [9, с. 45–46].

¹ Пор.: «Під нормами ми розуміємо, по-перше, абсолютно обов'язкові правила поведінки, тобто правила, що спираються на переконання, котрі не обумовлені якими-небудь міркуваннями про цілі й інтереси, а, навпаки, безумовно зобов'язують нас і не припускають навіть (прагнуть придушити та виключити) думки щодо наших егоїстичних інтересів; по-друге, під нормами ми розуміємо власне зміст переконань, тобто власні психічні елементи того, кому ця норма властива, у жодному разі не чужі дії — веління якої-небудь слабкої чи сильної особи. І притому ми відносимо це не тільки до інтуїтивних (що само собою зрозуміло), а й до позитивних норм, і притому — не лише до звичаєвих норм права, а й до законів» [11, с. 339].

Таким чином, унаслідок «містично-авторитетного характеру» правових емоцій суб'єкт уявляє себе пов'язаним з уявлюваним ним уповноваженим суб'єктом уявлюваним імперативом, що видається уявлюваним зовнішнім авторитетом. «Об'єктивність» елементів правової реальності — правовстановлюючого авторитету, правових норм, правових обов'язків — виявляється в теорії Л. Петражицького сконструйованою людською свідомістю. Уявлення про них як про «об'єктивно» існуючі явища є лише наслідком описаного вище «наївного проектування» змісту правових емоцій (тобто гіпостазування відповідних понять) у простір зовнішнього світу: «...у силу емоційної проекції, — пише Л. Петражицький, — тому, хто переживає такі процеси, здається, що десь, нібито у вищому просторі над людьми, існує та царює відповідне категоричне й суворе веління чи заборона, наприклад, заборона брехні, а ті, до кого такі веління й заборони уявляються зверненими, знаходяться в особливому стані пов'язаності, обов'язку» [9, с. 51]. При цьому ставлення суб'єкта до проєктованих віддзеркалень правових емоцій «як до чогось реального, насправді існуючого там, куди воно ним віднесене», що спонукає шукати відповідні явища духовного світу — суб'єктів і об'єктів прав і обов'язків, самі права й обов'язки, правовідносини — «десь у просторі», Л. Петражицький називає проєкційною точкою зору, яка властива всім соціально-гуманітарним наукам і особливо теорії права [9, с. 49].

Зайвим є, очевидно, повторення тут хрестоматійних докорів на адресу теорії Л. Петражицького за крайній суб'єктивізм його поняття права. Дійсно, якщо, як відзначав Г. Нанейшвілі, «індивідуальне переживання є єдиною регулюючою силою», то «логічний розвиток теорії Петражицького приведе нас до справжнього анархізму» [10, с. 73]. Уявляється, разом з цим, що є принаймні два доречних питання щодо цієї схеми пояснення психологічного механізму «зобов'язуючої сили» права: 1) що є джерелом правових емоцій і 2) як можливий правопорядок або, інакше, — як можлива кореляція індивідуальних імперативно-атрибутивних емоцій, мотивуючих суб'єктів до координованої поведінки? Хоча з викладених вище положень теорії Л. Петражицького не випливає з очевидністю можливість такої кореляції, проте вчений вважав, що вона є «істотним і необхідним фактором соціального життя й соціального ладу», за відсутності якої «соціальний лад... не міг би існувати». Виділяючи два різновиди правової мотивації — *активну*, що виходить з усвідомлення нашого права й обов'язку іншого, та *пасивну*, що виходить з усвідомлення нашого обов'язку щодо уповноваженого суб'єкта, — вчений наголошує, що «соціальний правовий порядок ґрунтується на відповідності, координації двох родів поведінки, пасивній і активній правовій мотивації» [9, с. 130–131].

Принциповим положенням теорії Л. Петражицького є обґрунтування відмінності норми права від нормативного факту. Поняття нормативного факту не було для юридичної науки абсолютно новим. Так, погляд, відповідно до якого нормативний факт (видання закону, указу, утворення звичаю тощо) на відміну від юридичного факту встановлює, змінює чи скасовує норми права, М. Агарков вважав «класичним у науці права» [12]. Проте Л. Петражицький наділяє це поняття новим сенсом. Нормативні факти — це уявлювані суб'єктом, як існуючі в часі та просторі, дії, висловлювання і т. ін. суб'єктів (законодавців, суддів, релігійно-етичних авторитетів тощо), які викликають у психіці індивіда імперативно-атрибутивні (правові) емоції, мотивуючі до певної поведінки. Учений наголошує, що нормативні факти є не об'єктивними подіями як такими, а саме

уявлюваними фактами, необов'язково залежними від «об'єктивних» подій, що мали місце у світі простору та часу. Правові переживання, що містять у собі уявлення про нормативні факти як *підстави обов'язковості* (гетерономні правові емоції), якраз і утворюють, згідно з теорією Л. Петражицького, позитивне право як реальний феномен. Коментуючи поняття нормативного факту, Г. Гурвич відзначає, що позитивне право — це право, що *запозичує* свою *зобов'язуючу силу* із *зовнішніх... елементів* — із нормативних фактів... (курсив мій. — О. Т.), уявлення яких і викликає переконання в обов'язковості відповідної моделі поведінки [13, с. 348]. Прикладом такої гетерономної правової емоції може бути переживання обов'язку повернення боргу, *оскільки* — і далі здійснюється посилення на нормативний факт: «так встановлено законом» (законне право), «так вчив Христос» (право висловлювань релігійно-етичних авторитетів), «так чинили наші батьки» (звичаєве право), «так передбачено договором» (договірне право), «так вирішив суд» (право судової практики) тощо. На відміну від позитивного, інтуїтивне право становить автономні правові емоції, що виникають у психіці суб'єкта без опосередкування якими-небудь нормативними фактами, тобто, цитуючи Г. Гурвича, воно «набуває своєї *обов'язкової сили* в собі, а не в “нормативних фактах”» (курсив мій. — О. Т.) [13, с. 348].

Отже, у теорії Л. Петражицького можна встановити суперечності. З одного боку, «зобов'язуюча сила» права пояснюється вченим виключно властивостями самих правових емоцій, а з другого боку, вимагається наведення нормативних фактів як зовнішніх щодо психіки явищ як «підстави обов'язковості» позитивного права. Установленому вище змісту поняття зобов'язуючої сили права як іманентної правовим емоціям відповідає, мабуть, виключно інтуїтивне право, що містить зобов'язуючу силу в собі. Проте Л. Петражицький спеціально наголошує, що «не лише у сфері інтуїтивного, а й у сфері позитивного права, в тому числі законного, зовсім *не вимагається існування якихось сторонніх* “громадських” тощо *авторитетів*, велінь з їхнього боку, звернення вищої й більш сильної “волі” до більш слабкої “волі” і т. д.» (курсив мій. — О. Т.) [9, с. 428].

Таким чином, учений визнає, що й у сфері позитивного права, конституційованого наведеннями нормативних фактів, емоційне переживання суб'єктом самодостатньої цінності уявлюваної поведінки само по собі має зобов'язуючу силу. Разом з цим виникає запитання: чи є така мотивація, в основі якої лежить обґрунтування обов'язковості відповідної поведінки посиленням на нормативні факти, самодостатньою? Можливо, таку мотивацію слід віднести до ще одного виду виокремленої Л. Петражицьким мотивації — «основної», що припускає у вигляді підстав поведінки уявлення чогось такого, що вже трапилося, чи наявного, наприклад, «чужої дії», чим може бути і нормативний факт. Отже, цей вид мотивації припускає причинну обумовленість поведінки, що описується формулою «тому що...» [9, с. 33]. Проте основна мотивація не розглядається Л. Петражицьким як правова.

Крім того, принциповим питанням, що не було прояснене у психологічній теорії права, є питання про те, чому нормативні факти, як наявні у часі та просторі дії, висловлювання тощо суб'єктів (законодавців, суддів, релігійно-етичних авторитетів та ін.), інтерпретуються суб'єктами як такі, що мають нормативний сенс, чому «вони фактично діють нормативно, викликають відповідні позитивно-правові переживання»? Нормативність факту, за теорією Л. Петражицького, є саме результатом інтерпретації індивідуальною психікою

відповідного минулого чи уявлюваного факту, адже, на думку вченого, «таких категорій фактів, які б ...за своєю природою незалежно від інших умов неодмінно діяли нормативно у сфері правової психіки, немає й бути не може» [9, с. 416].

Запровадження Л. Петражицьким у свою теорію поняття нормативного факту, як індивідуально уявлюваного факту, тягне суперечності та парадокси, котрі не можуть бути подолані при такому суб'єктивістському розумінні його природи, що перетворює нормативність факту на результат «простої забаганки психіки людини» [10, с. 70–71]. Разом з цим у самій теорії Л. Петражицького можна відшукати вихідні передумови для подолання суперечності між «зобов'язуючою силою» як іманентною властивістю правових емоцій і конструкцією нормативних фактів як підстав обов'язковості позитивного права. Л. Петражицький пропонує звернути увагу на той очевидний факт, що «видані у належному порядку приписи інколи не стають законами для правового життя, не діють, *не викликають* відповідного *усвідомлення обов'язку* тощо, і взагалі не мають ніякого значення для правового життя або втрачають з плином часу силу та значення законів, причому... без будь-якого скасування» (курсив мій. — О. Т.) [9, с. 425], інакше кажучи, не є нормативними фактами. Очевидно, що ця ситуація не може пояснюватись простою забаганкою індивідуальної психіки. Дійсно, Л. Петражицький далі пише, що істотним є не дотримання формального порядку видання закону, а те, що «відповідний акт отримує *у цій державі* силу нормативного, тобто викликає відповідну імперативно-атрибутивну свідомість» (курсив мій. — О. Т.) [9, с. 426], а отже, отримує сенс нормативного факту в свідомості членів організованої соціальної групи.

Наведену суперечність у теорії Л. Петражицького можна вирішити, звернувши увагу на ту *соціокультурну* перспективу еволюції права «у бік загального блага», котра була світоглядним фундаментом його правової теорії, і поставивши просте запитання: чи може бути підставою правового обов'язку, наприклад, посилення на те, що так «сказав сусід, перехожий, внутрішній голос» та ін.? Хоча теорія вченого і припускає ствердну відповідь на це питання, однак у запропонованому ним відкритому переліку видів нормативних фактів і відповідно видів позитивного права такі курйозні «нормативні факти» все ж таки відсутні, очевидно, внаслідок того, що вони в принципі не можуть бути *загальноозначущою* основою суб'єктивних прав і правових обов'язків, а отже, не створюючи «соціальної координації поведінки», не можуть служити етичному прогресу, переконаність в існуванні якого була світоглядним підґрунтям теоретичних міркувань ученого.

Усе це свідчить про те, що вчений неявно виходив із презумпції про здійснюваний у процесі передбачуваного ним соціально-психічного пристосування соціальний «відбір» фактів, котрі могли бути інтерпретованими соціальною свідомістю як такі, що не мають нормативного сенсу. Його аналіз різноманітних видів позитивного права та нормативних фактів, які знаходяться в його основі, завжди містять у собі оцінку порівняльної цінності того чи іншого виду позитивного права з точки зору їх сприяння прогресу етичної культури та зростанню економічного добробуту [8, с. 187 і наст.]. Крім того, слід також узяти до уваги те претендування на загальноозначущість підстав суб'єктивних прав і правових обов'язків, котре, на думку Л. Петражицького, утворює істотну особливість правових емоцій і котре він називав уніфікаційною тенденцією, що властива лише

правовій психіці у зв'язку з процесами соціально-культурного пристосування та полягає у «виробленні та визнанні єдиного шаблону загальних норм» (курсив мій. — О. Т.) [9, с. 148].

Здатність нормативного факту викликати правові емоції або, цитуючи Л. Петражицького, служити їх «зовнішнім подразником», визначається, таким чином, легітимацією соціального факту як нормативного. Значну роль у процесі соціальної легітимації відіграє в теорії Л. Петражицького інтуїтивне право. Беручи до уваги всю проблематичність поняття інтуїтивного права як такого, що не спирається на нормативні факти, слід зазначити, що за допомогою цієї категорії вчений позначив наявні в соціальній свідомості — наприклад, «сучасного культурного суспільства» — уявлення про справедливе, а отже, про належне та нормативне. Учений розглядає узгодженість позитивного права з інтуїтивним як необхідну основу фактичного правопорядку. Саме через це навіть належним чином установлений закон може не набути значення нормативного факту внаслідок відсутності його соціальної легітимації: «Закон, що явно і серйозно суперечить обов'язку соціально-службової влади, обов'язку користування законодавчою владою не для особистих інтересів, а для сприяння загальному благу, а рівно вочевидь аморальний чи безглуздий і нісенітний закон теж виявилися б неспроможними породити відповідне позитивне право» [9, с. 416], тобто гетерономні правові емоції.

Таким чином, легітимований нормативний факт виступає як загальнозначаще інформаційне джерело тих моделей або типів поведінки — «образів вчинку», уявлення яких у свідомості суб'єкта «самі по собі» викликають імпульси до їх здійснення внаслідок бачення в них цінності. Тут важливо наголосити, що цінність уявлюваної моделі поведінки, котра мотивує до її здійснення, переживається суб'єктом у нерозривній єдності з цінністю авторитетно-нормативного факту, що її встановив, — божої заповіді, «веління» законодавця, рішення судді та ін., які в конкретній правовій культурі утворюють ієрархію, котра визначається їх різним ціннісним значенням, як *condition sine qua non* будь-якого правопорядку. Інакше кажучи, модель поведінки, котра у вигляді змісту акційного уявлення переживається як самодостатня цінність, безумовно мотивуюча суб'єкта до певної поведінки, не є анонімною, не існує у відриві від джерела її встановлення — соціально легітимованого нормативного факту, включеного до загальної ієрархії таких фактів.

Висновок, який можна зробити, полягає в тому, що у своїй теорії Л. Петражицький виходить із презумпції правопорядку, адже за межами соціокультурного контексту, контексту правопорядку цінність тієї чи іншої моделі поведінки та нормативного факту принципово не визначені, якщо тільки не розглядати їх у метафізичних категоріях природного права. Це припущення можна підтвердити таким прикладом.

Приклад із грабіжником, який вимагав у перехожого гаманець із погрозою позбавлення життя, виявився надзвичайно популярним у правовій теорії ХХ ст., ймовірно, у силу того, що за його допомогою наочно прояснюються відмінності між нормою права та наказом грабіжника, суб'єктивним правом і неправомірною вимогою, актом правомірного примусу та насильством, державою та розбійницькою зграєю. Цей приклад використовували Г. Кельзен, Г. Харт, К. Олівекрона та — задовго до того, як цей приклад став предметом їх міркувань, — Л. Петражицький.

На думку правознавця, не є нормою «вплив більш сильного на більш слабкого, що полягає у вираженні волі сильного (велінні), вимагаючої підкорення від слабого» під загрозою репресії, оскільки це «веління» не є нормативним фактом, тобто не «збуджує» правові (імперативно-атрибутивні) емоції та не створює для суб'єктів взаємних прав і правових обов'язків [11 с. 339]. Теорія «велін» не здатна пояснити конституювання прав і обов'язків, внаслідок чого ці поняття в її межах становлять свого роду «*dues ex machina*». Залишаючи цю тезу без аргументації, учений ілюструє її прикладом з мандрівником, який потрапив до рук зграї розбійників і виконує їх «веління» як «більш сильних» віддати гаманець, наголошуючи при цьому на взаємному усвідомленні відсутності обов'язку це зробити [9, с. 268]. Ситуація, аналогічна описаній згодом Г. Хартом, Г. Кельзенем і К. Олівекроною з тією ж метою — прояснити відмінності між наказами та нормами, дозволяє Л. Петражицькому виділити як відмінність між ними тривалість і постійність існування останніх [9, с. 264].

Разом з тим приклад Л. Петражицького з позицій теорії вченого, відповідно до якої нормативний факт — лише індивідуальне інтелектуальне «уявлення», що може не бути пов'язаним із відповідною «об'єктивною подією», уявляється парадоксальним або принаймні складно пояснюваним. Нормативні факти, як наголошує Л. Петражицький, на відміну від довготривалих правових норм, становлять явища «швидкоплинні, зникаючі, вже не існуючі після вимовлення відповідних слів... або підписання відповідного документа» [9, с. 264], і з цієї точки зору нормативні факти нічим не відрізняються від наказу розбійника, а отже, питання про те, чому цей наказ *для обох сторін* не має значення правовстановлюючого факту, залишається в Л. Петражицького не з'ясованим. Крім того, учений, виходячи з позиції радикального правового плюралізму, що припускає, зокрема, плюралізм нормативних фактів як підстав правових емоцій, визнає існування права в «постійних і організованих злочинних спільнотах» [9, с. 97]. Розглянуту ситуацію, таким чином, можна було б пояснити ціннісним конфліктом різних правопорядків, до яких належать особи, які беруть у ній участь, однак у цьому прикладі важливою є *взаємність визнання* відсутності конституційованого «наказом» правового обов'язку для «мандрівника».

Для прояснення теоретичного сенсу описаної Л. Петражицьким ситуації можна використати аналіз поняття наказу в його відмінності від норми, що був проведений К. Олівекроною. Визначаючи наказ як дію, за допомогою якої одна людина намагається вплинути на волю іншої, шведський правознавець наголошує, що до її істотних ознак не належить погроза чи обіцянка, котрі можуть підтримувати або посилювати наказ. На його думку, «це дещо вторинне» стосовно навіюючого характеру наказу. Найважливішою ж характеристикою наказу є те, що «вплив на волю здійснюють не через апелювання до тих речей, які є цінними для адресата наказу. *Наказ як такий не містить відсилань до цінностей*» (курсив мій. — О. Т.) [14, с. 680]. Якщо також узяти до відома, що Л. Петражицький вважає за потрібне встановити критерії відмежування організованої спільноти (у тому числі держави), влада в якій має «соціально-службове» значення, від «розбійницької зграї», то наведений вище приклад може бути пояснений тільки у разі припущення, що вчений, всупереч суб'єктивістським передумовам своєї теорії, фактично виходить із презумпції існування легітимного правопорядку — «*міцної координованої системи соціальної поведінки, що викликається правом, міцного й чітко визначеного порядку*, з яким окремим індивідам і масам можна та

доводиться погоджуватися...» [9, с. 577, 157–158], і в «межах» якого тільки й можлива спільність розуміння сенсу взаємних прав і обов'язків. Саме факт існування легітимного правопорядку — спільноти, в якій «процеси конституювання за допомогою права та створення права збігаються», згодом розглядався учнем Л. Петражицького Г. Гурвичем у вигляді фундаментального «нормативного факту», що є основою зобов'язуючої сили й ефективності правової норми [15, с. 146–147, 142].

«Застереження» Л. Петражицького про правопорядок, факт існування якого свідчить про загальність розуміння сенсу нормативних фактів і конституційованих на їх основі суб'єктивних прав і правових обов'язків, є, таким чином, додатковим аргументом на користь можливості соціологічної інтерпретації його теорії права. А. Валіцький пояснює, чому вчений «назвав свою теорію “психологічною”, а не “соціопсихологічною”, що, безумовно, було б точніше», оскільки фундатор «психологічної теорії права» насправді демонстрував «глибоко соціологічний підхід до психічних явищ». «Його інтенція здається зрозумілою, — пише польський дослідник, — він хотів підкреслити, що “соціальне” не існує “поза” або “над” особистістю» [16, с. 310, 299]. Крім того, зіставлення теорії мотивації Л. Петражицького з методологічними принципами соціологічного дослідження М. Вебера та А. Шюца, які припускали інтерпретацію мотивів соціальної дії, дозволяє зробити висновок про те, що вивчення мотивів поведінки у жодному разі не свідчить про психологічний характер такого дослідження, проте може бути розглянуте як необхідна складова частина соціологічного методу. У цьому контексті установка Л. Петражицького на дослідження мотивів правової поведінки може бути представлена як переслідуюча мета інтерпретації сенсу такої мотиваційно обумовленої поведінки (детальніше про це див.: [2; 3, с. 444–454]).

Таким чином, створена Л. Петражицьким своєрідна соціопсихічна модель зобов'язуючої сили права є, з одного боку, *соціокультурною*, в якій культурно обумовлені психічні процеси мотивації, що спираються на легітимовані нормативні факти, обумовлюють систему координованої соціальної поведінки, а з другого — *ціннісно-нормативною*, адже соціокультурний розвиток права припускає досягнення ідеалу діяльної любові у вигляді етичної мети, що визначає соціальну легітимність нормативних фактів і характер мотиваційних процесів, котрі, у свою чергу, визначають вибір суб'єктом соціально належного. Як відзначає Г. Гурвич, «метафізичний принцип любові береться як провідник при пошуку емоцій, а основне питання, відповісти на котре мусить психологія Петражицького, — це питання про те, яким чином любов, незважаючи на гедоністичні й інтелектуальні теорії, виявляється здатною безпосередньо регулювати людську поведінку» [13, с. 342].

Соліпсизм психологічної теорії права Л. Петражицького, в якій буття права обмежується індивідуальною свідомістю, є традиційно відзначаваною вадою його теорії, котра відкидає тінь на її актуальні й значущі положення. Походження крайнього суб'єктивізму його теорії права зазвичай пов'язують із методологією позитивізму, зокрема емпіріокритицизму. Водночас у філософії права склалася дослідницька традиція, представники якої (М. Алексєєв, Г. Гурвич, Б. Вишеславцев, Г. Нанейшвілі, А. Валіцький) вважали, що емоційний апріоризм Л. Петражицького має феноменологічний характер, оскільки його теорія спрямована на виявлення загальнозначущого змісту в актах свідомості, а отже, не

заслуговує на докір у суб'єктивізмі. Учені розглядають феноменологічний потенціал насамперед в аксіологічній теорії мотивації Л. Петражицького, в якій усі етично значущі вчинки обумовлені процесами переживання цінності певної поведінки у свідомості суб'єкта. Саме концепція нормативної чи самодостатньої мотивації Л. Петражицького та відкриття ним вищих — бланкетних — емоцій, створили традицію феноменологічної інтерпретації його теорії (детальніше про це див.: [1, с. 239–258]). Г. Нанейшвілі, останній голова організованого Л. Петражицьким студентського наукового гуртка з філософії права, який на початку 1920-х рр. слухав лекції Е. Гуссерля у Фрейбурзі, писав: теза Л. Петражицького про те, що «правові емоції як основні та первинні переживання є носіями та виразниками правових цінностей», становить «основне положення» його теорії, — це те, вважає вчений, що «в теорії Петражицького є значним, оригінальним і новим та що споріднює його теорію з цілою групою представників феноменології». Мабуть, можна погодитися з його поглядом: якщо звільнити теорію Л. Петражицького від усього того, що є несумісним з основною думкою цієї теорії, тобто з емоціональним апріоризмом, то ми «мали б вельми елегантну феноменологічну теорію права» [10, с. 68], а точніше — соціолого-феноменологічну.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Тимошина Е. В. Как возможна теория права? Эпистемологические основания теории права в интерпретации Л. И. Петражицкого / Е. В. Тимошина. — М. : Юрлитинформ, 2012. — 296 с.
2. Тимошина Е. В. Л. И. Петражицкий vs. Е. Эрлих: два проекта социологии права / Е. В. Тимошина // Правоведение. — 2013. — № 5. — С. 77–96.
3. Тимошина Е. В. Теория и социология права Л. И. Петражицкого в контексте классического и постклассического правопонимания : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Тимошина Елена Владимировна. — М., 2013. — 551 с.
4. Петражицкий Л. И. Введение в науку политики права / Л. И. Петражицкий // Теория и политика права : избр. тр. / науч. ред. Е. В. Тимошина. — СПб. : Юрид. кн., 2010. — С. 3–184.
5. Петражицкий Л. И. Философские очерки. О так называемом критическом методе и о метафизике и практической философии Канта / Л. И. Петражицкий // Теория и политика права : избр. тр. / науч. ред. Е. В. Тимошина. — СПб. : Юрид. кн., 2010. — С. 601–774.
6. Gorecki J. Social engineering through law / J. Gorecki // Sociology and jurisprudence of Leon Petrażycki / ed. by J. Gorecki. — Urbana ; Chicago ; London : Univ. of Illinois Press, 1975. — P. 115–132.
7. Петражицкий Л. И. Введение в изучение права и нравственности. Основы эмоциональной психологии / Л. И. Петражицкий // Теория и политика права. Избр. тр. / науч. ред. Е. В. Тимошина. — СПб. : Юрид. кн., 2010. — С. 380–560.
8. Петражицкий Л. И. Обычное право / Л. И. Петражицкий // Теория и политика права : избр. тр. / науч. ред. Е. В. Тимошина. — СПб. : Юрид. кн., 2010. — С. 187–244.
9. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. — СПб. : Лань, 2000. — 608 с.
10. Нанейшвили Г. А. Действительность права и опыт обоснования нормативных фактов / Г. А. Нанейшвили ; пер. с груз. А. А. Хочолава, Б. В. Саванели. — Тбилиси : Изд-во Тбилис. ун-та, 1987. — 104 с.

11. *Петражицкий Л. И.* Очерки философии права / Л. И. Петражицкий // Теория и политика права. Избр. тр. / науч. ред. Е. В. Тимошина. — СПб. : Юрид. кн., 2010. — С. 245–379.
12. *Агарков М. М.* Понятие сделки по советскому гражданскому праву / М. М. Агарков // Избранные труды по гражданскому праву : в 2 т. — М. : Статут, 2002. — Т. 2. — С. 333–360.
13. *Гурвич Г. Д.* Юридический опыт и плюралистическая философия права / Г. Д. Гурвич // Философия и социология права : избр. соч. ; пер. М. В. Антонова, Л. В. Ворониной ; науч. ред. А. В. Поляков. — СПб. : Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2004. — С. 213–470.
14. *Оливекрона К.* Право как факт / К. Оливекрона ; пер. с англ. Е. Ю. Таранченко // Рос. ежегодник теории права. — 2008. — № 1. — С. 669–752.
15. *Гурвич Г. Д.* Идея социального права / Г. Д. Гурвич // Философия и социология права : избр. соч. ; пер. М. В. Антонова, Л. В. Ворониной ; науч. ред. А. В. Поляков. — СПб. : Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2004. — С. 41–212.
16. *Валицкий А.* Философия права русского либерализма / А. Валицкий ; пер. с англ. О. В. Овчинниковой, О. Р. Пазухиной, С. Л. Чижкова, Н. А. Чистяковой ; под науч. ред. С. Л. Чижкова. — М. : Мысль, 2012. — 567 с.

Тимошина О. В. Право як емоція обов'язку: концепція нормативної мотивації Л. Й. Петражицького

Анотація. Поняття нормативної мотивації Л. Петражицького може бути розглянуте в перспективі його загальної соціології та теорії права як теоретичних наук і політики права як практичної науки. Автор, розкриваючи це поняття передусім у ракурсі теорії права, пропонує відповідь на питання про те, як можливе існування належного чи які основи зобов'язуючої сили права? Робиться висновок про те, що нормативно-ціннісною основою зобов'язуючої сили права є емоційне переживання суб'єктом самодостатньої цінності типу належної поведінки. Автор спростовує тезу про позитивістський характер методологічних підвалин теорії права Л. Петражицького та демонструє можливість її феноменологічної інтерпретації.

Ключові слова: Л. Петражицький, психологічна теорія права, феноменологічна теорія права, емоційний апіоризм, нормативна мотивація, правові емоції, позитивне право, інтуїтивне право.

Тимошина Е. В. Право как эмоция долга: концепция нормативной мотивации Л. И. Петражицкого

Аннотация. Понятие нормативной мотивации Л. Петражицкого может быть рассмотрено в перспективе его общей социологии и теории права как теоретических наук и политики права как практической науки. Автор статьи, раскрывая данное понятие, прежде всего в ракурсе теории права, предлагает ответ на вопрос о том, как возможно существование должного, или каковы основания обязывающей силы права? Делается вывод о том, что нормативно-ценностным основанием обязывающей силы права является эмоциональное переживание субъектом самодовлеющей ценности типа должного поведения. Автор опровергает тезис о позитивистском характере методологических оснований теории права Л. Петражицкого и показывает возможность ее феноменологической интерпретации.

Ключевые слова: Л. Петражицкий, психологическая теория права, феноменологическая теория права, эмоциональный априоризм, нормативная мотивация, правовые эмоции, позитивное право, интуитивное право.

Timoshina E. Law as an Emotion of Ought: L. Petrazycki's Conception of Normative Motivation

Summary. L. Petrazycki's concept of normative motivation may be viewed in perspective of his general sociology and theory of law as theoretical sciences and legal policy as practical science. Discovering this concept first of all in the aspect of theory of law the author proposes an answer to the question how the existence of ought is possible or what are the grounds of the obligatory power of law. Author makes the conclusion, that emotional experience of the self-sufficing value of the appropriate conduct by the subject is the normative-axiological ground of the obligatory power of law. Author rejects thesis about positivistic character of methodological grounds of L. Petrazycki's legal theory and indicates the opportunity of its phenomenological interpretation.

Key words: L. Petrazycki, psychological theory of law, phenomenological theory of law, emotional apriorism, normative motivation, legal emotions, positive law, intuitive law.